

УРХУН БИТИГЛАРИ

1889 йил, кимсасиз Мўғул чўли. Бепоён кенгликларда аҳён-аҳёнда одам яшайдиган кулбалар учрайди. Озиқ-овқатни етарлича ғамламай, узоқ йўлга енгил-елпи отланган киши бу жойларда жуда қийналади.

Дарё соҳилидан совуқ шамол эсади. Гарчи июнь ойи бўлса ҳам совуқ шамол суяк-суяккача ўтиб кетади. Отда букчайиб олган бир неча чавандоз Урхун дарёсининг чап соҳили бўйлаб кетяпти. Улар кетидан икки от араваларни аранг тортиб бормоқда. Араваларнинг бирида оғир касал Н. Ядринцев ётибди. У бошчилик қилаётган кичкина экспедиция неча-неча кунлардан буён Мўғулистоннинг кам ўрганилган районлари ичкарасига тобора кўпроқ кириб бормоқда. Кўп нарса планлаштирилган, ҳаммасига улгуриш керак. Шунинг учун ҳам Н. Ядринцев шундай оғир йўллардан бормоқда...

Экспедиция аъзолари қадимги турк давлати маркази бўлган Қорақурум шаҳри харобаларидан қадимги турк даврига оид жуда кўп материаллар — балбаллар (боши кесик ҳайкалчалар), турли ҳайвонлар тасвирини топдилар. Уларни жуда қизиқтирган нарса ёзув битилган тошлар бўлди.

Дастлабки топилган битигтошларнинг орқа томонида хитойча текст ҳам бор эди. Бу хитойча текстлардан маълум бўлдики, битигтошлар турк хоқони Билга хоқон ва унинг укаси, турк давлатининг лашкарбошиси Кул тигин шарафига битилган эди. Аммо битигларни ҳеч

ким ўқий олмади. Узоқ изланишлардан сўнг даниялик олим В. Томсен 1893 йилда бу ёзувларни ўқишга муваффақ бўлди.

Ёдномалардаги воқеалар ва шахслар тарихий бўлиб, ўз даврининг барча томонлари — туркий халқларнинг моддий, ижтимоий-сиёсий ҳаётини қамраб олади, шунингдек, ўша даврдаги қабилалар ҳаётида юз берган жиддий ўзгаришлар, бошқа халқлар билан муносабатлари ўз аксини топган. Фақат шугина эмас. Битигтошлар энг аввало туркий халқларнинг ёзма адабиёти намуналаридир. Битигларда тасвирланган воқеаларнинг реал тарихий асослари халқ оғзаки ижоди мотивлари замида бирикиб, ёзма адабиётнинг алоҳида бир турини юзага чиқарган. Айниқса қаҳрамонлик, ватанпарварлик, гуманистик ғояларнинг бош ўринга чиқиши алоҳида диққатга сазовардир.

ТҮНЮҚУҚ БИТИГИ

Бу битигтош иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси Тўнюқуққа бағишлаб 712-716 йилларда ёзилган. Тўнюқуқ Қопогон ва Билга хоқонларнинг ҳам маслаҳатчиси бўлган. Тўнюқуқ битигини ўзи тириклигида ёздирган. Битигтош Монголиянинг Байн-Цокто манзилидан топилган ва ҳозир ҳам ўша ерда сақланади.

Битигда туркийларнинг бир қанча душман қабилаларга қарши кураши, Тўнюқуқнинг халқ олдидаги хизматлари ҳикоя қилинади. Битигда Тўнюқуқнинг хизматлари юксак баҳоланади. Тўнюқуқ бутун куч-ғайратини халқни душмандан ҳимоя қилишга, унинг ғалабаси учун сарфлайди. Тўнюқуқнинг донолиги, тadbиркорлиги, жасурлиги кўп ғалабаларнинг гарови сифатида таъкидланади. Сатрларда баён этилган воқеалар Тўнюқуқнинг фаолиятини ва унинг турк халқига содиқлигини кўрсатади.

Тўнюқуқ битиги ҳам юксак савияда ёзилганлиги учун ва гуманизми, айниқса қаҳрамонлик мотивининг асосий ўрин тутганлиги билан аҳамиятлидир. Мазкур битигда халқ мақол ва маталларининг кўп қўлланиши унинг бадий ифода имкониятларини кенгайтирган.

ТҮНЮҚУҚ БИТИГИ

Доно Тўнюқуқ—мен ўзим, Табғач давлатида тарбияландим. Турк халқи Табғач давлатига бўйсунар эди.

Турк халқи ўзининг хони билан ҳам бўлмай, Табғач хоқонлигига қўшилди, хонлик бўлди. Ўз хонини қўйиб, яна Табғач хоқонлигига қўшилди. Тангри шундай деган экан: Хон бердим. Хонингни қўйиб таслим бўлдинг. Табғачга таслим бўлгани учун тангри ўл, деган шекилли.

Турк халқи ўлди, йўқ бўлди, тугади. Турк сир халқи ерида бирорта ҳам уруғ қолмади. Ичкарию ташқарида қолгани тўпланиб етти юзта бўлди, икки қисми отлиқ, бир қисми яёв эди. Етти юз кишини уюштирадиган бошлиғи шад эди. Унвон ол, деди. Унвон оладигани мен эдим — Билга Тўнюқуқ. Хоқонни ҳам қўлга олайин, дедим, сўнгра ўйладим: ориқ буқа ва семиз буқани (бирров) тезагидан билса, биров семиз буқа ва ориқ буқани ажрата олмас эмиш, шундай деб ўйладим. Шундан сўнг Тангри билим бергани учун фақат ўзим хоқонни қўлга олдим, доно Тўнюқуқ, бўйла баға тархан билан Элтариш хоқон бирга бўлиб, жанубда Табғачни, Шарқда Хитойни, шимолда ўғузни кўплаб ўлдирди. Алломаси, човуши мен ўзимгина эдим. Чуғай кузни ва Қорақумни манзил қилиб олган эдик. У ерда кийик еб, қуён еб турар эдик. Халқнинг томоғи тўқ эди. Душманимиз атрофга қанотини етказди. Биз шай эдик, шундай турар (яшагучи) эрк аҳли. Ўғуздан ўшанда кузатувчи келди. Кузатувчининг гаплари шундай: Тўқуз ўғуз халқи устига бир хоқон ҳукмрон бўлди, дейди. Табғачга Қуни Сангунни юборибди, Хитойга Тўнгра Семни юборибди. Уларга шундай гап юборибди: озгина турк халқи юрган эмиш. Хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан. Уша икки киши бор бўлса, сени, Табғачни ўлдиражак, дейман, шимолда Хитойни ўлдиражак, дейман, мен, ўғузни у ҳам ўлдиражак, дейман. Табғач, сен ўнгда хужум қил! Хитой, олдидан хужум қил! Мен чапдан хужум қилай. Турк сир халқи ерида бошқа эга юрмасин. Эпла-сак, ўша эгани йўқ қилайлик, дейман. Уша гапни эшитиб, тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади. Ундан сўнг хоқонимга илтимос қилдим. Шундай илтимос қилдим: Табғач, Ўғуз, Хитой — бу учови қамал қилса, қамалда қолажакмиз. Унда вужудининг ичи-тошини — мону жонини топширган кишидай бўламиз. Юпқа йнғин тор-мор қилишга осон эмиш, илгичка йнғин узишга осон эмиш. Юпқа қални бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир

эмиш. Ингичка йўгон бўлса, узадиган баҳодир эмиш. Шарқда Хитойдан, жанубда Табғачдан, ғарбда Қурдан-дан, шимолда Уғуздан ҳимояланиш учун икки-уч минг аскаримиз бор. Бундан бошқа келадиганимиз бормиди? Шундай деб илтимос қилдим. Хоқоним, мен доно Тўнюқуқнинг арзини эшитди. Кўнглингга қараб йўл тут,— деди. Кўк ўнги юқорилаб, Утукан йишга томон йўл олдим. Инигак кўл бўйига Тўғладан Уғуз келди. Уларнинг лашкари уч минг экан, биз икки минг эдик, урушдик, тангри ёрлиқади, қочирдик, дарёга тушди. Қочган йўлида яна ўлди. Шундан кейин ўғуз кўплаб таслим бўлиб келди. Мен ўзим турк халқини ҳам Утукан ерига келтирдим. Билга Тўнюқуқ Утукан ерига қўнибди деб эшитиб, жанубдаги, шимолдаги халқ келди. Биз икки минг эдик, икки қўшин бўлди. Турк халқи ер юзига ўрнашгандан бери, Турк хоқони тахтга ўрнашгандан бери Шантунг шаҳрига, денгиз, дарёга етмаган эди. Хоқонимга арз қилиб лашкар тортдим.

Шантунг шаҳрига, денгиз, дарёга етказдим, йигирма уч шаҳар мағлуб бўлди. Душманнинг уйқуси ҳаром бўлиб, чўл-бнёбонда ётиб қолди. Табғач хоқони душманимиз эди. Ун ўқ хоқони ҳам душманимиз эди. Ундан ортиқ қирғизнинг қудратли хоқони душманимиз бўлди, ўша уч хоқон маслаҳатлашиб, Олтин йиш устига талон солайлик депти, шундай маслаҳат қилишибди. Шарққа Турк хоқонига лашкар тортайлик депти, унга қарши лашкар тортмаса, қачон ғазабланса, у бизни йўқ қилади, депти. Хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан, қачон ғазабланса, ўлдирадиган кўринади. Учовимиз ёпирилиб ҳужум қилайлик, уни йўқотайлик депти. Турғаш хоқони шундай депти: менинг халқим у ерда бўлади. Турк халқи яна ҳаяжонда депти. Уғузи яна пароканда депти. Ўша гапини эшитиб тунлари уйқум келмас эди, кундузлари ўтиргим келмас эди. Шундай ўйладим: Табғач, ўн ўқ, қирғиз хоқонига Кўгман тоғидан ошиб ўтиб ҳужум қиламиз. Шунинг учун аввал биз лашкар тортайлик дедим.

Кўгман йўли битта экан. Йўлни қор босган деб эшитиб, бу йўл билан юрса ярамайди, дедим. Ерчи (ер биладиган киши) суриштирдим. Чўллик аз қабиласидан бир йигитни топдим. Аз ерини у яхши билар экан, бир манзили бор экан. Ани дарёси билан борилар экан, ўша ерда ётиб, бир отлиғ йўл юриб борилади, деди. Ўша йўл билан юрса имкон бор деб ўйладим. Хоқонимга бунни айтиб, қўшинни йўлга солдим, отлантир!— деб буйруқ бердим.

Оқ тармал (ҳозирги Хуа Кэм) дарёсини кечиб ўтиб, қўшинга лагерь қуришга ижозат бердим. Бир оз дам олгач, отланишга буйруқ бердим, қорни ёриб, юқорига отни етаклаб, ўзимиз яёв юриб, дарахтларга таяниб қўшинни чиқардим. Олдиндаги йигитлар илгарилаб, ўсимликлар бор довондан ошдик. Ундан қийналиб пастга тушдик. Ун кун давомида биз ёнлама йўллардан юрдик, тўсиқни айланиб ўтдик. Ерчи ҳам янглишиб, бўғизланди. Хоқон хафа бўлиб, отларни чоптиринглар, деди.

Ани дарёсидан борайлик!— дедим. Дарё сувининг қуйи томонига юрдик. Лашкарни санагани туширдик, отларни ўтга бойладик. Кейин яна йўлга тушдик. Кун ҳам, тун ҳам елиб бордик. Қирғизни уйқуда босдик. Биз лашкарларимизнинг энгагини (олд қисмини) жангга киритдик. Қирғиз хонининг лашкари йиғилди. Жанг қилдик, санчдик, хоқонини ўлдирдик. Бизнинг хоқонга қирғиз халқи таслим бўлди, таъзим қилди. Қайтдик. Яна Кўгманни айланиб келдик. Қирғиздан қайтганимиздан сўнг, Тургаш хоқонидан кузатувчи келди. Гапи шундай: Шарқдан Турк хоқонига қўшин тортайлик, қўшин тортмасак, у бизни йўқ қилади. Хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан, ҳар қандай йўл билан бизни ўлдирадиган кўринади, депти. Тургаш хоқони йўлга чиқибди, деди. Ун ўқ халқнинг ҳаммаси чиқибди, деди. Табгач лашкари ҳам бор экан, ўша гапни эшитиб, хоқоним мен уйга тушайин, деди. Хотини вафот этган эди. Унинг маросимини ўтказайин, деди. Қўшин билан боринг, деди. Олтин йишда ўрнашинг, деди. Лашкарбоши Инол хоқон, Тардуш шад борсин деди. Доно Тўньюқуққа — менга айтди: бу қўшинни олиб бор, деди. Караму ғазабни кўнглингдагидай қил, мен сенга нима ҳам дейин, деди. Душман келадиган бўлса, баҳодир йигитларни йиғ ва душманни ўлдир. Келмайдиган бўлса, тил тутиб маълумот олиб тур, деди.

Олтин йишда ўрнашдик. Уч кузатувчи киши келди, гапи бир: Хоқони лашкар билан йўлга чиққан, ўн ўқ лашкари бекаму кўст чиққан, деди. Йарис даштида йиғиламиз, деган. Ўша гапни эшитиб, хоқонга у гапни жўнатдим: «Нима ўйлайин!» Гапни олиб қайтиб келди: шу ерда туринг!— деб айтибди. Борма, яхшилаб қоровул қўй, душманга бостириб қўйма!— депти. Бугу хоқон менга шундай деб айтиб юборибди. Бош лашкарбошига махфий гап юборибди: доно Тўньюқуқ хушёр, у ўзи билади. Лашкар билан йўлга чиқмоқчи бўлса, унаманг. У гапни эшитиб, қўшинни йўлга солдим. Олтин йишнинг ўтиб

бўлмас жойидан ошдик, Иртиш дарёсининг ўтиб бўлмас жойидан кечиб ўтдик, тунда тўхтамадик. Бўлчуга тонг отганда етиб келдик.

Бизнинг кузатувчиларимиз тил тутиб келтирди. Гапи шундай: Йарис даштида ўн туман лашкар йиғилди. Бу гапни эшитиб, беклар ҳаммаси қайтайлик, покиза уят яхшидир, дедилар. Мен эса шундай деганман, мен доно Тўнъюққ: Олтин йишни ошиб келдик, Иртиш дарёсини кечиб келдик. Жангчиларнинг келгани қаҳрамон, деганлар. Душман сезмай қолди. Тангри, Умай, муқаддас ерсув душманни босиб берган кўринади. Нега чекинамиз, душманни кўп деб, нега қўрқамиз, ўзимизни оз деб. Қани босайлик, ҳужум қилайлик, дедим. Ҳужум қилдик, душманни тор-мор қилдик. Иккинчи кун келди. Урушдик. Уларнинг қўшини бизникидан икки қаноти ярмича ортиқ эди. Тангри ёрлақгани учун, душман кўп деб биз қўрқмадик, жанг қилдик. Тардуш шади ҳам ўн ўқ хоқони томонда иштирок қилди. Уларни ҳам тор-мор қилдик, хоқони, йабғуси, шади ўша ерда ўлдирилди. Элликтача йиғитни тутдик ва ўша кечасиёқ ҳар бирини ўз халқига жўнатдик. У гапни эшитиб, ўн ўқ беглари, халқи, ҳаммаси бизга бош эгиб келди. Келган бекларни, халқини суриб, озгина халқ қочган эди. Ун ўқ лашкарини жанг қилдирдим. Биз ҳам лашкар тортдик, уни қувдик. Инжу ўғизни кечиб Тинси ўғли етадиган Банглигак тоғини ошиб ўтиб, Темир дарвозагача қувиб бордик. Уша ердан қайтардик. Инал хоқонга араб ва тухор (арабларнинг иттифоқдоши) ҳужум қилди. Ушанда ажраладиган чоки бор дубулға кийган сўғдоқ халқи ҳаммаси келди. Уша кунини ҳужум қилди. Турк халқи Темир дарвозага, Тинси ўғли етадиган тоққа етди. Эгаси йўқ экан. У ерга мен, доно Тўнъюққ етказиб борганим учун сариқ олтин, оқ кумуш, қиз-жувон, эгри туя, ипак ҳадсиз келтирдилар. Элтариш хоқон доно маслаҳатчиси бор учун, қаҳрамон бўлгани учун Табғачга қарши ўн етти марта уруш қилди. Қитайларга қарши етти марта уруш қилди. Уғузга қарши беш марта уруш қилди. Ушанда маслаҳатчиси ҳам менинг ўзим эдим, урушувчи ҳам мен ўзим эдим. Элтариш хоқонга, Турк Бўгу хоқонга, Турк Билга хоқонга хизмат қилдим, тун ухламай, кундуз ўтирмай, қизил қонимни тугатиб, қора терим югуртиб, меҳнатни, кучни бердим, ахир, мен ўзим узоқларга босқин уюштириб турдим. Қўнғир қўй, оқ отни катта қилдим. Босиб олишга уринадиган душманни поймол қилар эдим. Хоқоним билан лашкарлар тортдик, тангри ёрлақасин! Бу турк халқига қу-

ролли душманни келтирмадим, яловли отни югуртирмадим. Элтариш хоқон муваффақият қозонмаса, унга қўшилиб мен ўзим муваффақият қозонмасам, давлат ҳам, халқ ҳам йўқ бўладиган эди. Хоқоним муваффақият қозонгани учун, мен ўзим муваффақият қозонганим учун давлат ҳам давлат бўлди, халқ ҳам халқ бўлди, ўзим чол бўлдим, улғайдим. Аллақандай ердаги хоқонлик халққа дон сўк бўлса ҳам, нима ғами бўлар эди?!

Турк Билга хоқон давлатида бу битигни ёздирдим, Мен Билга Тўнюқуқ, Элтариш хоқон муваффақият қозонмаса эди, у бўлмаса эди, мен ўзим, доно Тўнюқуқ, муваффақият қозонмасам эди, мен бўлмасам эди, Қапаған хоқон бошлиқ Турк сир халқи ерида уруғ ҳам, халқ ҳам, киши ҳам, турк халқи ерига хўжайин ҳам бўлмас эди.

Элтариш хоқон ва доно Тўнюқуқ муваффақият қозонгани учун Қапаған хоқон, Турк сир халқи юрган бу давлат яшаб турибди. Турк Билга хоқон Турк сир халқини, ўғуз халқини тарбият қилиб турибди.

КУЛ ТИГИН БИТИГИ

Бу битигтош турк хоқони Элтариш хоқоннинг кичик ўғли Кул тигин қабрига қўйилган. Кул тигин 731 йил 27 февралда қирқ етти ёшида вафот этади. Битигтош 732 йилда ўрнатилган.

Кул тигин битиги баландлиги 3 метр 25 см. бўлган мрамарга ўйиб ёзилган. Кул тигин битигидаги барча воқеалар Кул тигиннинг акаси Билга хоқон тилидан (асли исми Мўғулиён) ҳикоя қилинади. Битигни Кул тигиннинг жияни Йўллуғ тигин ёзган.

Мазкур битигда Билга хоқоннинг оға-иниларига, қариндош-уруғларига, халққа мурожаат қилиб, уларнинг адашувлари натижасида турк элига кўп фалокатлар келганлиги уқтирилади. Туркийларнинг ҳарбий юришлари, қўшни бўлган табғачларнинг босқинчилиги ва ҳийлакорлиги натижасида халқ бошига тушган кулфатлар афсус-надомат билан ҳикоя қилинади.

Бу сўзларни Билга хоқоннинг турк халқига қарата айтган, чуқур лиризм билан суғорилган юрак сўзлари деса бўлади. Хоқоннинг мурожаатидан мақсад — ҳокимиятни мустаҳкамлаш, ўзаро уруш-жанжалларга чек қўйиш, иттифоқ бўлиб яшашдир.

Кул тигин афсонавий эпик руҳда тасвирланади, достонлардаги сингари доно, баҳодир инсон сифатида тасвирланади.

Бадият нуқтаи назаридан ўз даврида юксак савияда ёзилган бу битиг туркий халқлар ёзма адабиётининг ривожига туртки берган.

КУЛ ТИГИН БИТИГИ

Фалакдай худодан бўлган турк доно хоқони бу тахтага ўтирдим. Сўзимни тугал эшитгин, кейинимдаги ини, жияшим, ўғилларим, қон-қардошим, халқим, ўнгдаги шаданит беклар, чапдағи тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз тўққиз ўғиз беклари, халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат қилиб тингла!

Олдинга — кунчиқарга, ўнга — кун юришга, орқага — кунботарга, чапга — тун ўртаси (шимол)гача бўлган ердаги халқлар ҳаммаси менга қарайди. Шунча халқни йиғдим. У энди ёвуз эмас. Турк хоқони Утукан йишда турса, элда ташвиш йўқ. Шимолга — Шантунг чўлигача лашкар тортдим, денгизга бир оз етмадим, Жанубга Тўқуз арсан қабиласигача лашкар тортдим, Тибетга бир оз етмадим. Ғарбда Сирдарёни кечиб ўтиб, Темир дарвозагача лашкар тортдим. Шимолга — Ер Байирқу еригача лашкар тортдим, шунча жойгача юриш қилдим. Утукан йишда яхши ҳоким йўқ экан. Давлатни тутиб турадиган ер Утукан йиш экан. Бу ерда ўрнашиб, Табғач халқи билан муросага келдим. Олтин, кумуш, ичкилик, ипақни шунча ҳисобсиз бераётган Табғач халқи сўзи ширин, ипақ кийими нафис экан. Ширин сўзи, ипақ кийими билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштирар экан. Яхши қўшни бўлгандан кейин ёвуз илмни у ерда ўрганар экан.

Яхши, доно кишини, яхши алп кишини йўлатмас экан. Бирор киши адашса, уруғи, халқи, уйи, ёпинчиғигача қўймас экан. Ширин сўзига, нафис ипагига алданиб, кўп турк халқи, ўлдинг. Эй турк халқи, ўлдинг. Эй турк халқи, айриминг жанубга — Чуғай йишга, Тўг, Элтан чўлига манзил қилай десанг, Турк халқининг айримини у ерда ёвуз киши шундай пишиқлар экан: йироқ бўлса, ёмон ипақ беради, яқин бўлса, яхши дебо беради, деб шу хилда пишиқлар экан. Илмсиз киши у сўзга ишониб, унга яқинлашиб кўп, киши ўлди.

Шимолга борсанг, эй турк халқи, ўлажаксан. Утукан

ерга ўрнашиб карвон юбориб турсанг, ҳеч қандай таъвиш йўқ. Утукан йишни манзил қилсанг, мангу давлатни сақлаб туражаксан, эй турк халқи, тўқис ишонувчансан. Самимий, носамимийни ажратмайсан, ким қаттиқ гапирса, самимийни ҳам танитайсан. Ушандайлигинг учун тарбият қилган хоқонингнинг сўзини олмайин ҳар қаерга кетдинг, у ерларда бутунлай ғойиб бўлдинг, номнишонсиз кетдинг. Уша ерда қолганинг ҳар ерда зўрға ўлиб-тирилиб юрган эдинг. Тангри ёрлиқагани учун, истеъдодим, бахтим бор учун мен сизларга хоқон бўлдим. Хоқон бўлиб йўқ қашшоқ халқни яхшилаб оёққа турғаздим. Қашшоқ халқни бой қилдим. Оз халқни кўпайтирдим. Ё бу сўзимда ёлғон борми?! Турк беклари, халқи, бунни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Адашиб айрилганингизни ҳам бу ерда ёздим. Нимаики сўзим бўлса мангу тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билинг, туркнинг эндиги халқи, беклари. Уй, дунёгагина қарайдиган, кўзига фақат мол-мулк кўринадиган беклар, сизлар гумроҳсизлар. Мен мангу тошга ҳаммасини ўйиб ёздим. Табғач хоқондан наққош келтирдим, нақшлатдим. Менинг нутқимни бузмади.

Табғач хоқони ўз наққошини юборди. Қул тигинга зиёратгоҳ яраттирдим. Ичи-тошига махсус нақш солдирдим. Тош ўрнаттирдим, кўнгулдаги сўзларимни у тошга ёздим. Ун ўқ авлодигача, тотгача бунни кўриб билинг! Мангу тош ўрнаттирдим. Бу сайргоҳ бўлгач, мақбара сайргоҳ ерда бўлса. Шундай сайргоҳ ерда мангу тош ўрнаттирдим. Ёзув битидим. Уни кўриб шундай деб билинг: бу битиг битилгувчининг (яъни Қул тигиннинг) жияни Йўллуғ тигиндир.

Юқорида кўк осмон, пастда қўнғир ер яратилганда, иккисининг ўртасида инсон болалари пайдо бўлган. Инсон болалари устидан ота-бобом Бўмин хоқон, Истами хоқон хоқон бўлиб ўтирганлар. Улар тахтга ўрнашиб, турк халқининг давлатини, қонун-қоидаларини тутиб турганлар, риоя қилиб турганлар.

Тўрт тараф бутунлай душман экан. Лашкар тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай олганлар, бутунлай тобе қилганлар. Боши борнинг бошини эгиб таъзим қилдирганлар, тиззаси борни чўккалатганлар. Шарққа — Қадирқан йишга, ғарбга — Темир дарвозагача ўрнашганлар. Қадирқан билан Темир дарвозанинг орасида хўжайинсиз, уруғ ҳокимиятсиз, чекланмаган ерга эга бўлиб, асл турк шу тарзда яшар экан. Улар доно хоқон

экан, баҳодир хоқон экан, вазирлари ҳам доно ва ботир бўлган бўлиши керак, беклари ҳам, халқи ҳам тўғри экан. Шунинг учун давлатни шу хилда тутиб турган эканлар, давлатни тутиб, қонун-қоидаларини яратган, ўзи шу тарзда яшаб, вафот қилган.

Азачи, йиғичилар шарқдан — кун чиқардан Букли чўлилик халқ, Табғач, Тибет, Авар, Рим, Қирғиз, Уч қуриқан, ўттиз татар, Қитан, Татаби — шунча халқ келиб, йиғлаган, аза тутган. Шундай машҳур хоқон экан. Шундан кейин укаси хоқон бўлган экан. Уғли ҳам хоқон бўлган экан. Ундан сўнг иниси оғасидай иш тутмаган экан, ўғли отасидай иш тутмаган экан. Тахтга жоҳил хоқон ўтирган экан, бадфеъл хоқон ўтирган экан. Вазири ҳам билимсиз экан, қўрқоқ экан.

Беклари, халқи инсофсиз бўлгани учун, табғач халқи ҳийлакор бўлгани учун, тоймас бўлганлиги учун, фирибгар бўлгани учун, оға ва инини бир-бирига қайрагани учун, беги ва халқини бир-бирига чаққани учун турк халқи эллашган давлатини қўлдан чиқариб юборган.

Хоқонлик қилиб турган хоқонини йўқотиб юборган. Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан қул бўлди, сулув қиз боласи билан чўри бўлди. Турк беклари туркча отини ташлади, табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, Табғач хоқонга қарам бўлди. Эллик йил меҳнатини, кучини сарф қилибди. Шарқда — кунчиқарда Бўкли хоқонигача лашкар тортиб берибди, ғарбда Темір қоппиққача лашкар тортиб берибди. Табғач хоқонига туркларнинг давлатини, ҳукуматини олиб берибди... Турк фуқароси, барча халқ шундай дебди: «Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани? Кимга давлатни эгаллаб беряпман? — дер экан. — Хоқонли халқ эдим, хоқоним қани? Қайси хоқонга меҳнатимни, кучимни сарф қиляпман?» — дер экан. Шундай деб Табғач хоқонига қарши бўлибди. Қарши бўлиб, қувилиб, ўзини тиклашга умид қилиб, яна таслим бўлибди. Шунча меҳнатини, кучини сарф этганини андиша қилмай, Табғач хоқони турк халқини ўлдирайин, уруғини қолдирмайин», — дер экан ва уни йўқотиб бораётган экан. Аммо юқорида турк осмони, туркнинг муқаддас ери, суви шундай дебди: «Турк халқи йўқ бўлмасин», деб, «халқ бўлсин», деб отам Элтариш хоқонни, онам Элбилга хотунни тангри ўз мартабасида тутиб, юқори кутарган экан. Отам хоқон ўн етти эр билан четга чиқиб кетган. Четда юрибди деган овозани эшитиб, шаҳардаги тоққа чиқибди, тоғдаги пастга тушибди, йиғилиб етмиш жангчи бўлибди. Тангри куч

бергани учун отам хоқоннинг лашкари бўридай экан, душмани қўйдай экан, Шарққа-ғарбга лашкар тортиб, одам йиғибди, оёққа турғизибди. Ҳаммаси йиғилиб, етти юз эр бўлибди. Етти юз эр бўлиб, давлатини йўқотган хоқонини йўқотган халқни, чўрига айланган, қулга айланган халқни, турк ҳукмронлигини бой берган халқни ота-боболарим қонун-қоидалари бўйича бошқарибди, ташкил қилибди. Тўлис, тардуш халқини шу пайтда оёққа турғизганлар.

Ябғуни, шадни ўшанда тайинлабди. Жанубда табғач халқи душман экан, шимолда Баз хоқон, Тўққиз ўғиз халқи душман экан, қирғиз, қуриқан, ўттиз татар, қитанй, татаби бутунлай душман экан. Отам хоқон бунча душманга тенглашиб, қирқ етти марта лашкар тортган, йиғирма марта жанг қилган. Тангри ёрлиқагани учун давлати борни давлатсизлантирган, хоқони борни хоқонсизлантирган, душмани эл қилган, тиззаси борни чўккалатган, боши борни эгиб таъзим қилдирган. Шу хилда ҳукмронликни эгаллаб, вафот этган. Отам хоқоннинг қабрига биринчи қилиб Баз хоқонининг балбали тикилди. Уша ҳукумат бошига амаким хоқон бўлиб ўтирди. Амаким хоқон халқни яхшилаб тузатди, тарбият қилди. Қамбағални бой қилди.

Амаким хоқон бўлиб турганда ўзим тардуш халқи устидан шад эдим. Амаким хоқон билан Шарққа Яшил ўгуз (Хуанхэ дарёси) Шантунг текислигигача лашкар тортдик, ғарбга—Темир дарвозагача лашкар тортдик. Кўгман ошиб, Қирғиз ерига лашкар тортдик.

Ҳаммаси бўлиб йиғирма беш марта лашкар тортдик, ўн уч марта жанг қилдик, давлати борни давлатсизлантирдик, хоқони борни хоқонсизлантирдик, тиззаси борни чўккалатдик, боши борни таъзим эттирдик. Тургаш хоқон туркимиз эди, билмагани учун бизга нисбатан янглишгани учун хоқони ўлди, вазири, беклари ҳам ўлди. Ун ўқ халқи қийинчилик кўрди. Бобомиз, аждодимиз бошқарган ер-сув эгасиз бўлмасин деб, аз халқини тузатиб, тиклаб келдик, жанг қилдик. Аз халқига Барс бек эди. Хоқон унвоини бунда биз бердик. Синглим хоқонзодани бердик. Узи адашди, хоқони ўлди, халқи чўри, қул бўлди. Кўгман ер-сув эгасиз қолмасин деб, оз қирғиз халқини тиклаб, қайтиб бердик. Шарқда Қадирқан йишни ошиб, халқни шу хилда жойлаштирдик, шу тарзда тузатдик. Ғарбда Қангу Тармангача турк халқини шу ҳолда жойлаштирдик, шу хилда тузатдик. У замонда қул қулга эга бўлган эди, чўри чўрига эга бўлган эди.

Шу хилда қозонилган, барпо этилган давлатимиз, қонда-қонунларимиз бор эди: Турк ўғуз беклари, эй халқ, эшитинг! Тенадан осмон босмаган бўлса, пастда ер ёрилмаган бўлса, эй турк халқи, давлатингни, ҳукума-тингни ким бузди?

Укин, пушаймон бўл, кўргилигинг, тақдиринг учун, тарбият қилган доно хоқонингга, емирилган, қўлдан кет-ган яхши давлатингга. Ўзинг адашдинг, орага ёмонни киргиздинг. Қуролли қайдан келиб тарқатиб юборди, найзали қайдан келиб суриб кетди. Муқаддас Утукан йишга бординг, шарққа боролгунча бординг, ғарбга бо-рилгунча бординг. Борган ерда яхшилик шу бўлди: қо-нинг сувдай оқди, суягинг тоғдай уюлиб ётди, бек бўла-диган ўғил боланг қул бўлди, сулув қиз боланг чўри бўлди. Билмаганинг учун, ёмонлигинг учун амаким хо-қон ўлиб кетди.

Унга бошлаб Қирғиз хоқонининг балбалини тикдим. Турк халқининг номи, донги йўқ бўлмасин деб отам хо-қонни, онам хотун маликани юқори кўтарилган тангри, давлат берадиган тангри турк халқининг номи, донги йўқ бўлмасин деб, ўзимни у тангри хоқон қилиб ўрнатди, шекилли. Мол, йилқилик халққа хоқон бўлиб ўрнашма-дим. Ичи ошсиз, тоши кийимсиз оч-яланғоч ёвуз, ёмон халқ уза ўрнашдим. Иним Кул тигин билан сўзлашдик: отамиз, амакимиз қозонган халқнинг оти, донги йўқ бўл-масин деб, турк халқи учун тун ухламадим, кундуз ўтир-мадим. Иним Кул тигин билан, икки шад билан ўлиб-тирилиб муваффақият қозондим. Шу хилда қозониб бирлашган халқни бир-бирига ўт-сув қилмадим. Мен ўзим хоқон бўлиб ўрнашганимга ҳар ерга кетган халқ ўлиб-тирилиб яёв, яланғоч қайтиб келди. Халқни тар-бият қилайин деб, шимолга Ўғуз халқи томонга, шарққа Қитанй, Татаби халқи томонга, жанубга Табғач томонга катта лашкар билан ўн икки марта урушдим. Унда кей-ин, тангри ёрлиқасин, бахтим бор учун, насибан бор учун ўлаётган халқни тирилтириб тарбият қилдим, яланғоч халқни кийимлик қилдим, камбағал халқни бой қилдим, оз халқни кўп қилдим. Паноҳталаб давлатида, хоқонлик-да яхшилик қилдим. Тўрт жиҳатдаги халқни бутунлай эл қилдим, бир-бирига дўст қилдим, бутунлай менга қаради. Меҳнатни, кучни берувчи шундай ҳокимиятни қозониб иним Кул тигин вафот этди. Отам хоқон учганда (ўлганда) иним Кул тигин етти ёшда қолди, ўн ёшда Умайдай онам хотун бахтига иним Кул тигин эр деган ном топди. Ўн олти ёшда амаким хоқон давлатини,

Ҳокимиятини шу хилда қўлга киритди. Олтин чўб вилоят суғдлари томонга лашкар тортдик. Тор-мор қилдик. Табғач, ўнг Тутуқдан беш туман қўшин келди, урушдик.

Кул тигин яёв отилиб ҳужум қилди. Унг Тутуқ йўл-бошчисининг яроқли қўлини тутди, яроқланган ҳолда ҳоқонга армуғон қилди. У лашкарни ўшанда йўқ қилдик. Йигирма бир ёшида Чача Сангунга уруш қилдик. Энг аввал Тадқан Чурнинг бўз отини миниб ҳужум қилди, у от ўшанда ўлди. Иккинчи бор Ишбара Ямтарнинг бўз отини миниб ҳужум қилди, у от ўшанда ўлди. Учинчи бор Еган Силиг бекнинг тўриқ отини миниб, ҳужум қилди, у от ўшанда ўлди. Яроғига, ёпинчигига юздан ортиқ ўқ билан урди. Баданига, бошига битта тегмади.

Ҳужум қилганини, турк беклари, яхши биласиз. У лашкарни йўқ қилдик. Ундан кейин Ер Байирқули Улуғ Эркин душман бўлди. Уни пароканда қилиб, Турғи яроғун кўлда тор-мор қилдик, Улуғ Эркин озгина йигити билан қочиб кетди. Кул тигин йигирма олти ёшида Қирғиз томонга лашкар тортдик. Найза ботими қорни ёриб, Кўгман йишга кўтарилиб юриб, Қирғиз халқини уйқуда босдик. Хоқони билан Сунга йишда жанг қилдик. Кул тигин Байирқунинг оқ отини миниб отилиб ҳужум қилди. Бир эрни ўқ билан урди, икки эрни кетма-кет қилиб санчди. Уша ҳужумда Байирқунинг оқ айғирини кураги билан синдириб урди. Қирғиз хоқонини ўлдирдик, давлатини олдик. Уша йили Тургаш томонга Олтин йишга кўтарилиб, Иртиш дарёсини кечиб юрдик. Тургаш халқини уйқуда босдик. Тургаш хоқон лашкари Бўлучуда ўтдай, бўрондай келди. Жанг қилдик. Кул тигин Башғу номли бўз отни миниб ҳужум қилди.

Ушанда жангга кириб Тургаш хоқоннинг вазирини, Аз тутуғини ўз қўли билан ушлади. Хоқонини ўшанда ўлдирдик, элини олдик. Қора оддий Тургаш халқи бутунлай таслим бўлди. У халқни Табарда жойлаштирдик. Қайтиб бориб суғдақ халқини тузатайин деб, Сирдарёни кечиб Темир дарвозагача лашкар тортдик. Ундан кейин қора Тургаш халқи душман бўлган Кенгарас томонга борди. Бизнинг лашкарларимизнинг оти ориқ, озиги йўқ эди.

Алп эр бизга ҳужум қилган эди. Ушандай замонда хафа бўлиб Кул тигинни озгина эр билан излатиб юбордик. Катта жанг қилибди. Алп Шалчининг оқ отини миниб, ҳужум қилибди. Қора Тургаш халқини ўшанда ўлдирибди, қўлга олибди. Қайтиб юриб Кушу тутуқ билан жанг қилибди, унинг жангчиларини бутунлай ўлдириб-

ди. Уйини, бор нарсасини битта ҳам қолдирмасдан ҳам-масини келтирди. Кул тигин йигирма етти яшарлигида қарлуқ халқ бегоналашиб кетгач, душман бўлди. Биз улар билан Тамғидуқ башда жанг қилдик.

Кул тигин шу жангда ўттиз яшар эди. Алп Шалчининг оқ отини миниб отилиб ҳужум қилди. Душманнинг икки жангчисини бирин-кетин қилиб санчди.

Биз қарлуқни ҳам қўлга олдик. Аз халқи душман бўлди. Улар билан Қоракўлда жанг қилдик. Бу пайтда Кул тигин ўттиз бир яшар эди. У алп Шалчининг оқ отини миниб отилиб ҳужум қилди. У от ўшанда ўлди. Изгил халқи ҳам ўлди. Тўққиз ўғуз халқи ўз халқим эди, еру осмон фитнага тўлгани учун ҳам бизга душман бўлди. Бир йилда беш марта жанг қилдик. Энг аввал Тўғу шаҳрида жанг қилдик.

Кул тигин Азманнинг оқ отини миниб отилиб ҳужум қилди. Олти жангчисини ўлдирди. Қўшин ҳужум қилганда еттинчи жангчини қилич билан чопди.

Иккинчи марта Қушлағакда Адиз билан жанг қилдик. Кул тигин Аз деган йигитнинг кулранг отини миниб, отилиб ҳужум қилиб, бир жангчини санчди, тўққиз жангчини атрофида айланиб чошиб урди. Адиз халқи ўша ерда ўлди. Учинчи марта Бу...нда Ўғуз билан жанг қилдик. Кул тигин Азманнинг оқ отини миниб ҳужум қилди, санчди. Давлатини қўлга киритдик, тўртинчи марта Чуш бошида жанг қилдик.

Турк халқи оёқдан қолди, ёмон бўладиган эди. Илгари келиб қолган лашкарини Кул тигин қувиб, қаҳрамон ўнта жангчисини Тўнга тигин азасида қуршаб олиб ўлдирдик. Бешинчи марта Азганти Қадазда Ўғуз билан жанг қилдик. Кул тигин Азнинг кулранг отини миниб ҳужум қилди, икки жангчисини ўлдирди. Шаҳарга қайтиб бормади. Ўғузнинг лашкари ўшанда ўлди. Мағи қўрғонда қишлаб, баҳорда Ўғуз томонга лашкаримиз билан чиқдик. Кул тигин оила аъзоларимизни бошлаб, ўрдага кетди. Ўғуз душман ўрдани босди. Кул тигин Ўгсизнинг оқ отини миниб тўққиз жангчини ўлдирди. Ўрдани бермади. Онам хотун, кейинги оналарим, опаларим, келинларим, хонзодаларим, тиригингиз чўри бўлар эди, ўлингиз чўлу биёбонда, йўлда ётиб қолар эдингиз!

Кул тигин бўлмаса, бутунлай бўлар эдингиз. Иним Кул тигин вафот этди, вужудим алам чекди. Кўрар кўзим кўрмаётгандай, билар ақлим билмаётгандай бўлди (эҳ-ҳушимдан ажралдим), жоним азобда қолди. Дунёни тангри ясайди, инсон болалари ҳаммаси ўладиган қилиб яратилган.

Шунчалик алам тортдимки, кўзга ёш келганда, кўнгилга йиғи келганда, қайта ғам чекдим, қайта қайғурдим. Икки шад, кейинги ини-жияним, ўғилларим, бекларимнинг кўзи, қоши ёмон бўлади деб қайғурдим. Азачи, йиғичилар Қитанй, татаби халқини бошлаб Улар сангун келди. Табғач хоқонидан Исйи Ликанг келди, бир туман ипак, олтин, кумушни ортиқча келтирди. Тибет хоқонининг аёнларидан бири келди. Фарбдаги — кунботардаги Суғд, Барчакар, Буқарақ улус ва халқидан Нанг сангун, Уғул тархон келди.

Ун ўқ ўғлимдан, тургаш хоқонидан Мақарач тамғачи, Уғуз билга тамғачи келди. Қирғиз хоқонидан Гардуш Инанчу чур келди. Бино ясовчи, нақш солинган битигтош ясовчи табғач хоқонининг жияни Чанг сангун келди.

Кул тигин қўй йилида, ўн еттинчи куни вафот этди. Тўққизинчи ойнинг йигирма еттисида азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битигтошини маймун йилида, еттинчи ойнинг йигирма еттинчисида бутунлай тугатдик. Кул тигиннинг қабр тошидаги бунча нақшни Туйғун Элтабар келтирди.

Шунча битиг битилувчи Кул тигиннинг жияни Йўллуғ тигиндир. Йигирма кун ўтириб бу тошга, бу деворга ҳаммасини мен Йўллуғ тигин битидим. Паноҳталаб ўғлонингизга, таянувчингизга қийинчиликда тарбият қилар эдингиз. Вафот этдингиз. Тангри яшатувчидир.

БИЛГА ХОҚОН БИТИГИ

Мазкур битигтош Элтариш хоқоннинг катта ўғли — Кул тигиннинг оғаси Билга хоқон шарафига 735 йилда ўрнатилган. Билга хоқонни 734 йилда — эллик ёшида ўз яқинларидан бири заҳарлаб ўлдиради. Бу битиг ҳам Йўллуғ тигин томонидан ёзилган. Вақт ўтиши билан битигтош ағдарилиб, уч бўлакка ажралган, ёзув ҳам анча зарарланган.

Битигда Билга хоқоннинг давлатни адолатли бошқарганлиги, кўпгина халқларни бирлаштиргани, мамлакатни иқтисодий жиҳатдан юксалтирганини Йўллуғ тигин маҳорат билан тасвирлайди. Халқ хоқонидан, ватанидан айрилмаса, эзгулик кўриши, бахтли, беташвиш бўлиши жуда ифодали қилиб баён этилади. Кўзига фақат молмулк кўринадиган давлат бошлиқлари гумроҳдир, деб таъкидланади мазкур битигда. Билга хоқон давлатнинг қудрати ҳақида сўзлайди. Бу даврда йўл қўйилган ха-

толарни келажак авлод тағрорламаслигини маслаҳат беради.

Орадан бир неча асрлар ўтган бўлса-да, Билга хоқон ва Кул тигин битигидаги айтилган панд-ўғитлар — ватанини ҳимоя қилиш, иттифоқ бўлиб яшаш, урушларга чек қўйиш бугунги кунда ҳам ўз овози билан жаранглайди.

БИЛГА ХОҚОН БИТИГИ

Фалакдай тангри яратган Турк Билга хоқон сўзим: отам турк доно хоқони тахтга ўтирганда тўққиз ўғуз қаҳрамонлари, унинг машҳур беклари ва унинг халқи хурмат кўрсатдилар.

Ун етти ёшимда Тангут тарафга лашкар тортдим. Тангут халқини енгдим, ўғлини, бор нарсасини, йилқисини, мол-мулкини олдим. Ун саккиз ёшимда Олти чуб суғдақ томонга қўшин тортдим, халқини ўшанда тор-мор қилдим. Табғач ўнг тутуқдан беш туман қўшин келди. Идар бошда жанг қилдим, у қўшинини ўша ерда йўқ қилдим.

Басмил, идиқут қариндош халқим эди, карвон юбормайди деб қўшин тортдим, таслим қилдим.

Йигирма икки ёшимда Табғач томонга лашкар тортдим. Чача сангуннинг саккиз туманлик қўшини билан урушдим. Қўшинини ўлдирдим. Йигирма олти ёшимда Чик халқи Қирғиз билан душман бўлди. Кам дарёсини кечиб ўтиб, Қирғиз томонга лашкар тортдим. Ўрпанда жанг қилдим. Қўшинини тор-мор қилдим, аз халқини таслим этдим. Йигирма етти ёшимда яна Қирғиз томонга лашкар тортдим. Найза ботими қорни ёриб, Кўгман (Саян) йишга кўтарилиб, Қирғиз халқини уйқуда босдим. Хоқони билан Сунга йишда жанг қилдим. Хоқонини ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим. Уша йили Тургаш тарафга Олтин йишни ошиб ўтиб, Иртиш дарёсини кечиб ўтиб, юриш қилдим. Тургаш халқини уйқуда босдим. Тургаш хоқонининг қўшини ўтдай, бўрондай келди.

Бўлучуда жанг қилдик. Хоқонини, йабғусини, шадини ўшанда ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим. Уттиз ёшимда Бешбалиқ тарафга қўшин тортдим. Олти марта жанг қилдим, кўп қўшинни ўлдирдим. Бешбалиқдаги не-не кишилар... менга тушунмоқ мақсадида келди. Бешбалиқ шунинг учун омон қолди.

Уттиз бир ёшимда Қарлуқ халқи ниҳоятда узоқлашиб кетиб, душман бўлди. Тамғидуқ башда жанг қилдим. Қарлуқ халқини ўлдирдим, ўша ерда қўлга олдим.

Тўққиз ўғуз менинг халқим эди. Фалак, ер фитнага тўлгани учун, тахтининг куни битгани учун душман бўлди, бир йилда тўрт марта жанг қилдим, энг аввал Тўғу балиқда жанг қилдим. Тўғла дарёсини сузиб ўтиб, кечиб лашкари... иккинчи марта Антарғуда жанг қилдим, лашкарларини енгдим, давлатини олдим. Учинчи марта Чуш бошида жанг қилдим. Турк халқи чарчади, ёмон бўладиган эди, Тўққиз ўғузнинг бизникини пароканда қилиб келадиган лашкарини қайтардим. Қўп ўладигани ўшанда тирик қолди. Ушанда Тўнгрининг жангчиси, паҳлавони, бир қабиласини Тўнга тигин азасида қуршаб олиб урдим. Тўртинчи марта Азганги қадазда жанг қилдим. Лашкарини ўша ерда тор-мор қилдим, тинкасини қуритдим. Қирқ ёшимда Мағи қўрғонда қишлаганимизда ют бўлди. Баҳорда ўғуз томонга лашкар тортдим. Қўшиннинг олди йўлга чиққан эди, иккинчи қўшин уйда эди, уч ўғуз лашкари босиб келди. Яёв ночор бўлди деб олгани келди. Бир ён лашкар уйни, ҳовлиларни бўшатгани кетди, бир ён лашкар жанг қилгани келди. Биз оз эдик, ночор эдик. Ўғуз... куч бергани учун ўшанда жанг қилдим, пароканда қилдим. Тангри ёрлақгани учун, мен муваффақиятга эришганим учун, Турк халқи ғалаба қозонди. Мен томондан давлат бундай бошқарилмаса, Турк халқи ўлажак эди, йўқ бўлажак эди...

Ўғуз халқи душман бўлди, уни қўлдан чиқариб юборай деб, лашкар тортдим, уйини, зиёратгоҳини буздим. Ўғуз халқи Тўққиз татар билан йиғилиб келди. Ағуда иккита катта жанг қилдим. Лашкарини тор-мор қилдим, давлатини шунда олдим. Шунча муваффақиятга эришиб, тангри ёрлақгани учун ўзим ўттиз уч ёшда хоқон бўлдим... (?)

Юқорида тангри, муқаддас ер-сув, отам хоқон руҳи рози бўлмади. Тўққиз ўғуз халқи ерини, сувини ташлаб Табғачга кетди... Жанубда Табғачда оти, донги йўқ бўлди. Бу ерда менга юқори мартаба насиб бўлди. Мен ўзим хоқон бўлиб ўрнашганим учун Турк халқини пароканда қилмадим. Давлатни, ҳукуматни яхшилаб эгалладим.

Ўттиз тўрт ёшимда Ўғуз қочиб Табғачга қўшилди. Хафа бўлиб, лашкар тортдим, боласини, бекасини ўшанда олдим...

Татаби халқи Табғач хоқонига қарам бўлди. Элчиси, яхши сўзи, арз-доди келмаётир деб ёзда лашкар тортдим. Халқини мағлуб қилдим...

Табғачнинг отлиқ лашкарини, ўн етти минглик лаш-

карини биринчи кун илдирдим. Яёв лашкарини иккинчи кун бутунлай йўқотдим.

Қуғ Сангун бошчилигида тўрт туман лашкар келди. Тункар тоғда ҳужум қилиб зарба бердим. Уч туман лашкарни илдирдим... Бош болам касал бўлиб, нобуд бўлишига Қуғ Сангунни балбал қилиб тикиб қўйдим. Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб турдим, ўн тўққиз йил хоқон бўлиб турдим, давлатни тутиб турдим.

Шунча муваффақият қозониб, отам хоқон ит йили учинчи ойда йигирма олти ёшида (?) вафот этди.

Тўнғич йили бешинчи ойнинг йигирма еттисида дафни маросими ўтказдим. Менга Лисун Тай сангун бошчилигида беш юз одам келди. Олтин, кумушни ҳисобсиз келтирди. Маросим шамларни (тутатқиларини) келтириб ўрнатиб берди. Сандак ёғочи келтириб... шунча халқ сочини, қулоғини, яноғини кесди. Яхши боқимдаги шахсий отларини; қора кишиларни, олмахонларни ҳисобсиз келтириб, барини қўйиб кетди...

Узим хоқон бўлиб турганимда тўрт жиҳатдаги халқни тузатдим, тикладим. Мен Тургаш хоқонга қизимни улуғ маросим билан олиб бордим. Қизини улуғ маросим билан ўғлимга олиб бердим.

Мен яшадим, турк беклари, турк халқим.

Бу хоқонингдан, бу бекларингдан, ерингдан, сувингдан айрилмасанг, турк халқи, ўзинг эзгулик кўражаксан, беташвиш бўлажаксан... Табғач хоқондан наққош келтирдим. Менинг сўзимни бузмади. Табғач хоқони саройидаги наққошини юборди, унга тошни, иморатни ясаттирдим. Ичини, тошини алоҳида нақшлатдим. Ун ўқ ўғлига, тотига қадар бунни кўриб билинг; мангу тош ўйдириб ёздим.

Билга хоқон битигини Йўллуғ тигин ёздим. Бундай иморатни, нақшни... хоқоннинг жияни Йўллуғ тигин, бир ою тўрт кун ўтириб ёздим, нақшладим.

УНГИН БИТИГИ

Унгин битиги Элтариш хоқоннинг яқинларидан бири Элетмиш ябғу ва унинг ўғли Чур йўға шарафига қўйилган деб тахмин қилинади. Битигтош Унгин дарёси (Мўғулистон) бўйидан топилган.

Бу битигтошда ҳам турк халқи чеккан азоб-уқубатлар баён этилади. Элтариш хоқоннинг турк халқини оёққа турғизиб, қайта тиклаши ҳикоя қилинади.

УНГИН БИТИГИ

Ота-бобомиз Йами хоқон тўрт жиҳатдаги халқни ушлаб турган, бирлаштирган, тебратиб, тинчитиб турган. У хон йўқ бўлганидан кейин йўқолган, қўлдан чиққан, тарқаб кетган.

Хоқонлик қилган хоқонини қўлдан берган, ўз ҳолига қолган турк халқи шарққа — кунчиқарга, ғарбга — кунботарга, жанубга — Табғачгача, шимолга — йишгача тарқаб кетган.

Қаҳрамон йнгитлар балбал тикди. Турк халқининг номи ҳам йўқ бўлиб кетган эди. Аммо турк халқи йўқолмасин деб, қурбон бўлмасин деб тепадаги осмон айтган экан...

Қапаган ва Элтариш хоқон давлатида вояга етдим. Элетмиш ябғу ўғли, Ишбара Тамған чур Ябғу иниси билга Ишбара Тамған тархон аймоғидан Алп Элетмиш оти...

Сўнгра Табғачдан шимолда?.. Фалончи ёки фалон қабила, ўғуз орасида етти эр душман бўлган. Отам ўшанда тангрикан деб у ерда юрган, хизматини ва меҳнатини қилган.

Тангриканга хизмат қилдинг деб ёрлиқаган. Шад унвонини ўшанда берган. Шундай бўлганда Тўққиз ўғуз халқи?.. душман экан. Зўр экан. Тангрикан юриш қилибди.

Жуда ёмон, ярамасмиз. Гарчи озни, кўпни кўрсак ҳам, улар баланд келди. Хужум қилайлик дебди. Мен урушдим. Энди беклар ҳам дср эмишки, биз озмиз деб кўрқибдилар.

Отам шад шундай ўтинганки, тангрикани асир олмасин деб... халқ шунда бермасликка қаттиқ ҳаракат қилган.

Ҳамма шаҳарга етиб бордим, торож қилдим, забт этдим. Лашкари келди, оддий аскарларини таслим этдим, беги қочди... Табғач халқига зарба бердим, бўйсундурдим, тинчитиб тебратдим... мағлуб қилиб.

Келаётган эдик, икки орада?.. душман бўлди. Алоқадорман деб ўйладим. Олий зот Билга хоқонга ҳам меҳнатини ва кучни беражагим бор экан, забт этиш учун лашкари тортдим, бўйсундирдим. Уйга келганимда, уруш қилиб, забт этиб, инимга, ўғлимга шундай насиҳат қилдим: отам бориб Элтариш хоқонга, ундан айрилмагин, айнамаган Тангри Билга хоқондан айрилмайлик, деб шундай насиҳат қилдим. Қайтиб борадигани борди Билга хоқон-

нинг халқи кўпайиб борди, шарафли ном учун меҳнатни қилди.

Устимизда — тангри. Қўй йилида, еттинчи ойда қудратли қаҳрамон хоқонимиздан жудо бўлиб қолдингиз. Аллома отагинам, жанозанг, оқ-қизил йиртишингга эришдим. Сув, ер, фалак, олов... кириб эди...

Отагинамга битигтошни тарошлатдим, абадийлаштирувчи тошни ўрнатдим.

МОЮН ЧУР БИТИГИ

Буни фин олими Г. И. Рамстедт 1909 йилда Шимолий Мўғулистоннинг Селенга дарёси бўйидан топган. Битигтош 759 йилда Моюн чур шарафига қўйилган деб тахмин қилинади.

Моюн чур — Уйғур хоқони, лекин урхун ёзувида тош битилган. Битигтошда Моюн чурнинг туркийлар ҳокимиятини тугатишдаги воқеалар баён қилинади.

МОЮН ЧУР БИТИГИ

Тангридан бўлган, давлатни барпо қилган Билга хоқон Тулис, тардуш халқини ушлаб турди. Утукан атрофидаги халқ бу икки тоғ оралиғида эди. Суви Селенга дарёси эди. У ерда давлат гуллаб-яшнаган. Қўшини, у ерда қолган халқи, ўн уйғур ва тўққиз ўғуз халқини юз йил бошқарган. Турк қипчоқлар бизнинг устимиздан эллик йил ҳукмронлик қилди. Мен йигирма олти ёшда эдим. Йигирма олти ёшимда отамга шад унвонини берди. У ерда Бўйла баға тархан менинг отам эди. У туркларни бўйсундириб қайтди. Тўққиз ўғуз халқимни бирлаштирдим. Отам Қул билга хоқон ўз қўшини билан кетди. Мени эса мингбоши қилиб жўнатди. Мен Қайрадан ўнга бурилишим керак эди. Туркларни бўйсундириб, яна олдинга юрдим. Қайра дарёси бошида уч Биркуда хоқоннинг қўшини билан тўқнашдим. У ерда уларни қувдим. Қора қум (ҳозирги Гоби)ни ошиб ўтдик. Кўгурда, Кўмир тоғида Яр дарёси бўйида уч байроқли турк халқига Ўзмиш тигин хон бўлган экан. Қўй йилида унга юриш қилдим. Туркларга қарши иккинчи жанг биринчи ойнинг олтинчи куни бўлиб ўтди. Жангда Ўзмиш тигинни асир қилдим, хотинини ҳам у ерда асирга олдим. Турк халқи-

нинг давлати у ерда тугади. Ундан сўнг келгуси йилда яна ҳужум қилдим.

Уч қарлуқ халқи ёмон ўйга бориб қочиб кетди ва ғарбда ўн ўқ халқи билан бирлашди. Тўнғиз йилида уларни тор-мор қилдим.

Улар Тай билга тутуққа йабғу унвонини берганлар. Шундан кейин отам хоқон вафот этди. Қора халқ менинг ҳокимиятимга ўтди. Аммо баъзилари Тай билга тутуқ томонидан туриб уни хоқон деб эълон қилдилар. Мен қўшинни тўпладим ва уларга қарши жангга отландим. Улар устидан ғалаба қилдим ва босиб олдим. Букагуга етиб бориб кечаси — қуёш ботганда, жангга кирдим. Уша ернинг ўзида тор-мор қилдим. Ёруғ бўлганда қочадилар, қоронғи тушиши билан яна йиғнадилар. Букагуда бирор-та ҳам саккиз ўғуз, тўққиз татар қолмади. Иккинчи числада кун чиққанда жангга киришдим. Қулларим, чўриларим, халқимни осмон ва ер қўллади. Уларни ўша ерда санчдим. Айбдор, номдор йўлбошчиларни таңгри менинг қўлимга берди. Қора, оддий халқни йўқ қилмадим, уйини, биоларини, йилқисини тортиб олмадим. Номдор бошлиқларини жазоладим ва илгаригидай яшайверсин, дедим. Сиз менинг халқимсиз, дедим. Менинг орқамдан юринг дедим. Уларни қўйиб ўзим кетдим, улар келмади. Мен яна уларни таъқиб қилдим. Бурғу деган жойда етиб олдим. Тўртинчи ойнинг тўққизинчи кунда жанг қилдим, санчдим. Йилқисини, молларини, қиз ва хотинларини олиб келдим. Бешинчи ойда улар менинг орқамдан келди, саккиз ўғуз, тўққиз татар ҳам битта қолмай келди. Селенгадан ғарб томонга, Йилун кўлдан жанубга, Шип бошигача қўшин тортдим.

Қаргун, Сакишин, Шип бошидан душман бизга юриб келдилар, Селенгага қадар қўшин тортди. Бешинчи ойнинг йигирма тўққизинчисида жанг қилдим. Уша ернинг ўзида санчдим. Селенга дарёсигача сиқиб бориб, улар устидан ғалаба қилдим. Уларнинг кўпчилиги Селенга дарёсини тарк этиб, менинг орқамдан борди. Мен Селенгани кечиб ўтиб, уларнинг орқасидан кузатиб бордим. Жангда ўн йигитни асир олиб уларга қуйидаги топшириқни юклаб жўнатдим.

Тай билга тутуқ ёмон бўлгани учун, бир-икки номдор кишилари ёмон бўлгани учун, қора халқим, ўлдинг, ётиб қолдинг, яна менинг давлатимга қўшил, ўлмайсан, ётиб қолмайсан, дедим. Бор меҳнатингни, кучингни бергин менга, дедим, икки ой кутдим, келмади. Саккизинчи ойнинг биринчи кунни қўшин тортайин, дедим. Байроқ йўл-

га чиққанда, отлиқ одамлар келдилар: душман келаётир,— дедилар. Душманнинг қўмондони келди. Саккизинчи ойнинг иккинчи куни Аччиқ Алтир қўлида Қасуйни кечиб ўтиб улар билан тўқнашдим. Ўша ернинг ўзида тор-мор қилдим ва уларни таъқиб қилиб бордим. Ўша ойнинг ўн бешинчисида Қайра боши ва уч Бирку дарёси бўйида татарлар билан тўқнашдим. Ярим халқ бизга қўшилди, ярим халқ эса қитанларга ўтиб кетди. Мен уйга қайтиб келиб, Ўтуқанда қишни ўтказдим. Душмандан хавф-хатарсиз эдим, икки ўғлимга Иабғу, Шад унводини бердим, тардуш, тулис халқининг бошчилигини бердим. Шундан кейин барс йилида чик халқи томонга юриш қилдим. Иккинчи ойнинг ўн тўртинчисида Кам дарёси бўйида чиклар билан жанг қилдим. Шу йили чикларни бўйсундирдим.

Сип бошида оқиш ўрда қуришга буйруқ бердим. Қалъа деворларини қурдирдим. Ёзни ўша ерда ўтказдим, маросим ўтказдим. Ёзувимни шу ерда яратдим. Шундай қилиб, ўша йилнинг кузида шарққа юрдим, татарлардан жавоб кутдим, қуён йилининг бешинчи ойида уларга ҳужум қилдим...

Ўтуқан йишнинг боши у ерда, лашкарингизнинг боши ҳам у ерда. Идуқ башнинг орқасида — мен Иабаш тукуш дарёсининг қуйилишида ёзни ўтказдим. Саройни ўша ерга қуришга буйруқ бердим, деворини ҳам барпо қилдирдим, минг йиллик, туман кунлик ёзувимни, биномни ўша ерда ясаб, тошга ўйиб ёздирдим. Тўқуз ўғуз беклари келди, айтдиларки, қабила бошлиғи бизларга душман экан. Ақлли бекларини ва Қора Булукни ўша ерга ўтқазибди, қирғизларга одам жўнатибди. «Сиз қўзғолон кўтаринг, чикларни ҳам қўзғолон кўтартиринг,— дебди.— Мен ҳам қўзғолон қилайин,— дебди. Қаранг, мустақил бўлиб қолинг. Ўрмонда сиз билан қўшиламиз»,— деди у.

Тўқуз ўғуз тарафга қўшин тортдим. Тутуқ бош раҳбарлигида чик тарафга мингта қисмини жўнатдим, унинг иттифоқчилари тарафга озгина одам жўнатдим. Хушёр бўлинг, қирғиз хоқони Кўгман ичида, дедим.

Ғам ўз уйингда, дейдилар. У ўзининг отлиқларини иттифоқчилари томонга жўнатди, унинг иттифоқчиларига эса менинг одамларим ҳужум қилдилар, тил тутдилар. Уларнинг иттифоқчиларига одамлар келди. Қарлуқлар эса иттифоқчиларига келмадилар, асирлар шундай деб айтдилар. Мен Кам дарёсини кечиб ўтиб олдинга юрдим. Ўн биринчи ойнинг ўн саккизинчисида уларни Бўл-

чу дарёси бўйида учратдим. Уч қорлуқларни ўша ерда тор-мор қилдим. Кейин орқага бурилдим ва ўша жойнинг ўзида қолдим. Чикларни эса менинг мингта отрядим қувиб етди. Уша жойда ёзни ўтказиб, маросим ўтказдим. Чик халқига тутуқ бердим (яъни бошлиқ тайинладим). Ишбар ва тархонларни ҳам ўша пайтда тайинладим. Кейин басмил одамлари келди. Қазлук кўлида уларни кўрди, душманлар оз деб улар ўн бешинчи числода Тайған кўли бўйида қўшинни тўпладим, у ердан отрядни уларни қайтариш учун жўнатдим. Одамларим Қора йўталиқ дарёсини кечиб ўтиб келдилар. Мен уларни кутиб олишга чиқдим. Бу пайтда басмиллар лашкарбошиси қарлуқларга душман бўлиб қолди.

Менга душман бўлиб қолган басмиллар менинг уйимга келди. Мен уларни ўзимга қўшмадим.

Ташқи душманлардан уч қарлуқ, уч идуқ татар, тургашларга қарши Ўтукан ўрмонларида ҳужум қилдим. Бешинчи ойнинг йигирма олтинчисида улар билан урушдим. Мен ғалаба қилдим. Сўнгра тургашлар ва қарлуқларни тор-мор қилиб, уларнинг мол-мулкини, уйини талаб уйимга олиб келдим...

Қарлуқларнинг тирик қолгани ҳаммаси тургаш хоқонига келди... Хитой хоқонининг қизини ва саккиз ўғлини асирга олдим. Кейин хоқон келди, менга ҳурмат кўрсатиб, икки қизини берди. «Сенинг сўзингга учмайин, яна янглишмайин»,— деди ва қайтиб кетди. Шундан кейин суғд ва табғачларга Селенга дарёси бўйида Бай балиқ шаҳрини қуришга буйруқ бердим.